

**ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ
НАВКОЛИШНЬОМУ ПРИРОДНОМУ СЕРЕДОВИЩУ ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ
ЗАХИСТУ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ**

**LEGAL LIABILITY FOR DAMAGE TO THE ENVIRONMENT
AS AN ELEMENT OF THE MECHANISM FOR PROTECTING RIGHT
TO A SAFE NATURAL ENVIRONMENT**

Кошеленко К.В.,

*аспірант кафедри екологічного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

У статті розглядається загальна теорія юридичної відповідальності, виводиться її характеристика, притаманна також юридичній відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Поряд із цим автор виділяє особливі для юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу ознаки.

Ключові слова: право на безпечне навколишнє середовище, юридична відповідальність, негативна відповідальність, позитивна відповідальність, соціальна відповідальність, відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу.

В статье рассматривается общая теория юридической ответственности, выводится ее характеристика, присущая также юридической ответственности за вред окружающей среде. Наряду с этим автор выделяет особые для юридической ответственности за вред окружающей среде признаки.

Ключевые слова: право на безопасную окружающую природную среду, юридическая ответственность, негативная ответственность, позитивная ответственность, социальная ответственность, ответственность за вред окружающей среде.

The general theory of legal liability is considered in the article. The author gives it a characteristic that is also inherent to the legal liability for damage to the environment. The author highlights the features that are characteristic of the legal liability for damage to the environment.

Key words: right to a safe natural environment, legal liability, negative responsibility, positive responsibility, social responsibility, liability for environmental damage.

Постановка проблеми. Одним із найбільш важливих інститутів екологічного права є інститут юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу. Ще на початку ХХ ст. видатний правознавець Л. Дюгі зазначав: питання відповідальності тепер є основними питаннями як права публічного, так і права приватного [1, с. 931]. Адже «правильне розуміння відповідальності є важливим і в політичному, і в соціальному, і в юридичному сенсі, воно має величезне значення для наукової розробки проблеми прав особистості, підвищення відповідальності державних органів, громадських організацій, посадових осіб за доручену справу» [2, с. 76].

Найбільш предметно проблема розуміння відповідальності постає в юриспруденції, виникаючи в результаті прагнення чітко описати один із найбільш ефективних механізмів забезпечення правомірної поведінки суб'єктів права. Навряд чи є перебільшенням те, що, по суті, вся юридична наука присвячена в різних аспектах вивченню природи відповідальності і специфічних форм її правового забезпечення [3, с. 20].

Дослідники питання юридичної відповідальності підкреслюють, що немає жодного питання права, яке водночас було б настільки досліджене, заплутане й актуальне, як поняття юридичної відповідальності. Юридична відповідальність є одним з основних

інститутів права, без якого неможливе існування жодної правової системи, – це категорія права, відсутність якої унеможливило б його вплив на суспільство та є засобом гарантування прав, свобод і суспільних інтересів. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності є важливим інструментом забезпечення законності і правопорядку в країні, дотримання прав і свобод людини та гарантування належної реалізації державними органами та їх посадовими особами своїх повноважень, визначених законом, а тому виступає істотним фактором побудови правової держави в Україні [4, с. 59].

Із розвитком правової реальності, ускладненням суспільних відносин, урізноманітненням юридичних форм відображення соціальних процесів, актуальність вказаного питання лише посилюється. Особливого значення воно набуває у світлі того, що концепція правової держави, умови реалізації принципів правової державності безпосередньо пов'язані з гарантіями прав і свобод людини й громадянина, взаємною відповідальністю держави і громадянина, високим авторитетом закону.

Стан опрацювання. Наукові роботи, які досліджують феномен соціальної відповідальності загалом та юридичної зокрема, пов'язані з іменами таких вчених, як З. Астеміров, Б. Базилев, С. Братусь, В. Горлов, О. Дробницький, В. Келле, В. Захаров, І. Карпець, Д. Керімов, В. Кудрявцев, О. Лейст, І. Само-

щенко, В. Селіванов, М. Строгович, М. Фарукшин тощо. Однак у роботах вказаних вчених інститут відповідальності досліджується переважно або в межах соціологічних досліджень як один із соціальних інститутів, що надає певну оцінку поведінці суб'єкта та здійснює на нього вплив; або в межах загальної теорії права; або в межах галузевих юридичних наук у контексті конституційної, кримінальної, цивільно-правової, дисциплінарної, матеріальної та інших різновидів відповідальності. Як вбачається, на сучасному етапі розвитку національної правової системи особливої актуальності набуває розгляд питання щодо відповідальності за завдану навколишньому природному середовищу шкоду з огляду на важливість цього питання в контексті стабільного розвитку суспільства, якості життя населення та створення ефективних механізмів захисту прав людини.

Метою статті є визначення поняття юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу.

Виклад основного матеріалу. Поняття шкоди навколишньому природному середовищу та юридичної відповідальності за неї має порівняно недовгу історію розвитку як на національному, так і на міжнародному рівні. Постійне погіршення екологічних об'єктів, таких як повітря, вода, земля тощо, збільшення викидів, періодичні промислові аварії, поступово формують у суспільстві усвідомлення необхідності посиленого захисту навколишнього природного середовища, зокрема шляхом встановлення юридичної відповідальності за нанесену йому шкоду.

Нагальність вказаної проблематики загострюється ще й з огляду на той факт, що незважаючи на численність робіт у науковій літературі, до теперішнього часу в правовій доктрині немає єдності у визначенні поняття такої категорії права, як юридична відповідальність. Поняття «юридична відповідальність» має багато значень; її трактують як: покладання, реалізацію, несення, існування, здійснення, зазнавання, стан, притягнення до відповідальності, а також як обов'язок відповідати за неправомірні діяння [5, с. 8].

Суспільство створює необхідний пізнавально і соціально апробований інструментарій у вигляді фундаментальних категорій. До таких категорій, безумовно, можна віднести відповідальність. Розуміння соціальності відповідальності важливо тим, що вона демонструє смислоутворюючий характер – її спрямованість до суспільства, людини, що є актуальним не тільки в юридичному, але й в економічному, політичному, науковому, моральному, управлінському та інших аспектах. Тому до поняття «відповідальність» активно звертаються у різноманітних дискурсах, зокрема, ставлячи в центр уваги такі її різновиди, як юридичну, економічну, політичну, екологічну, моральну, професійну відповідальність тощо [6, с. 4].

Сам термін «відповідальність» (responsibility) з'являється в англійській і французькій мовах у 1787 р. Будучи первісно пов'язаним із функціонуванням політичних інститутів епохи англійської і французької революції, він не зникає з ужитку

і в XIX ст., коли конституційна форма правління отримує серед народів світу значно більшого поширення і істотно зростає сфера її дії.

У філософських і соціологічних дослідженнях радянського періоду відповідальність більшою мірою інтерпретувалася з позицій філософсько-соціологічного підходу і виключно в значенні «відповідальності» (включає в себе «осудність» і «караність»). На відміну від радянської наукової літератури, зарубіжні теорія і практика нарівні з перерахованими значеннями надавали більш різноманітну смислову інтерпретацію феномену відповідальності, зокрема «повинність надати відповідь, розумність» тощо.

На сучасному етапі найбільш поширеним є уявлення про відповідальність як про категорію етики і права, що відтворює соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства, яке, в свою чергу, характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм. Так, у «Філософському словнику» дається таке визначення поняття: «Відповідальність – категорія етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства (людства загалом), яке характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм» [7, с. 201]. Як бачимо, у такому визначенні відповідальність виводиться не тільки із моральних, але і з правових відносин. Втім, із нашої точки зору, обмеження діапазону соціальної відповідальності сферами моралі чи права, яке має місце в деяких філософських дослідженнях, не цілком коректне. Відповідальність являє собою цілісний соціальний феномен, виступаючи як відповідальність соціальна. У ній виражені суб'єктно-об'єктні соціальні відносини, які включають зумовлені реальним станом суспільства (економічним, політичним, духовним тощо) вимоги, що висувуються до суб'єкта відповідальності, і реакцію на них такого суб'єкта.

Напрями в дослідженнях, що присвячено проблемі відповідальності та відповідальної поведінки, вельми різноманітні. Серед них виділяються дослідження відповідальності в рамках соціології та філософії (М. Бахтін, І. Кон, В. Семенов та ін.), де склалася традиція розглядати відповідальність крізь призму етичних категорій – мораль (моральність), повинність, добро і зло, свобода, дисципліна тощо; юридичної психології (В. Васильєв, М. Енікєєв, В. Романов, Ю. Чуфаровський, Г. Шиханцов, О. Сітковська, Д. Ліпінський тощо), де розглядаються психологічні аспекти юридичної відповідальності; педагогічної психології (Н. Кузьміна, А. Реан, Я. Коломинський, Ю. Клейберг тощо), де проблема відповідальності вивчається в рамках навчальної діяльності, а також у зв'язку з аналізом причин девіантної поведінки неповнолітніх; організаційної психології (А. Карпов, Р. Кричевський, К. Муздибаїв, А. Занковський тощо), де проблема відповідальності керівників і підлеглих їм працівників розглядається як один із головних ресурсів підвищення ефективності; в соціальній психології (Г. Андрєєва, А. Донцов, Б. Паригін, А. Свенцицькій, О. Шорохова тощо), де розглядаються питання відповідальності особис-

тості перед соціумом і соціуму перед особистістю, а також закономірності та механізми відповідальної соціальної поведінки особистості.

Відповідні поняття є і в інших мовах, зокрема, в англійській, німецькій та французькій. Так, в «Оксфордському словнику англійської мови» Х. Мюррея [8] поняття «responsibility» має такі значення: 1) стан або обставина, що роблять відповідальним; 2) обов'язок, довіра або борг, за які особа відповідальна. Значення слова «відповідальність» в українській, російській, англійській, німецькій і французькій мовах переважно збігаються. В усіх цих мовах відповідальність пов'язана з виконанням обов'язку, зобов'язанням, щодо якого необхідно звітувати. Загалом суспільні науки виходять із того, що «межі обов'язку, здатність людини до виконання зобов'язання, умови її правоти або винуватості складають її відповідальність» [7, с. 202].

Окремі вчені пропонують формувати поняття відповідальності через виокремлення таких його складових елементів: *суб'єкт відповідальності* (хто відповідає), *особа або інстанція, перед якою відповідальна особа* (перед ким відповідає), і *об'єкт відповідальності* (за що відповідає). Адже «нести відповідальність означає бути готовим або бути зобов'язаним давати відповідь. Але ми відповідаємо не тільки за щось (вчинок, завдання тощо), але і щодо когось або перед певною інстанцією». Як суб'єкт і інстанція відповідальності зазвичай розглядаються індивід, група або соціальний інститут.

Маємо зазначити, що *для усіх видів соціальної відповідальності є характерними такі загальні моменти*: спільність передумов; спільність функцій і цілей; спільність принципів; спільність санкцій; наявність здатності у особи усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними. Відповідно, вказані риси характеризують, у тому числі, юридичну відповідальність як різновид соціальної і, зокрема, юридичну відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу. Ознаки відповідальності загалом притаманні соціальній відповідальності: (1) дія – здійснення своїх прав і обов'язків щодо дотримання приписів соціальних норм; (2) обов'язковий характер – проявляється внаслідок існування між особистістю та суспільством взаємних зобов'язань із дотримання приписів та соціальних норм; (3) зазначення позбавлення – у разі безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм.

Найбільш представленою в юридичній науці і тим більше серед юристів-практиків є позиція, за якої відповідальність розуміється тільки як відповідальність «за» і, відповідно, обмежена загрозою настання негативних наслідків за вчинення протиправних діянь. Згідно з таким підходом, який категорично не сприймається окремими представниками філософії, соціології та інших неюридичних наук, відповідальність, у тому числі юридична, настає лише тоді, коли має місце факт невиконання або неналежного виконання тієї або іншої дії, за що має слідувати покарання.

Приблизники такої точки зору щодо природи соціальної і, зокрема, юридичної відповідальності

вважають, що позитивний філософський підхід до відповідальності не відображає її дійсного сенсу як соціального інституту, до якого суспільство і державна влада в разі невиконання своїх обов'язків перед суспільством, його окремими групами або представниками. Прихильники такого суто негативного аспекту юридичної відповідальності наводять ще один аргумент на користь свого погляду. Вони, зокрема, вказують, що якщо моральна відповідальність ототожнюється з внутрішніми, рефлексивними детермінантами виконання обов'язків (і тому може допускати позитивний аспект відповідальності), то юридична – суто із зовнішніми, примусовими. Їхні опоненти заперечують, вказуючи, що лінія поведінки суб'єкта відповідальності може бути неоднозначною. У разі, якщо суб'єкт утримується від певного протиправного діяння через загрозу покарання, право регулює поведінку своїм існуванням, його вимоги сприймаються як нав'язані ззовні. Якщо ж суб'єкт відповідальності утримується від того чи іншого протиправного діяння через те, що не може чинити інакше, норма їм внутрішньо сприймається як необхідна і справедлива, то відповідальність здобуває риси внутрішньо зумовленої потреби.

Висновки. На наш погляд, *юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу* має розглядатися суто в негативному (ретроспективному) значенні, оскільки: 1) юридична наука має забезпечувати правотворчу і правозастосовну діяльність чітко визначеним понятійним апаратом, мінімізуючи наявність у ньому термінів, що можуть мати неоднакове значення, а також намагаючись уникнути ситуацій, коли вже усталене значення того чи іншого юридичного поняття не виправдано розширюється або навіть змінюється на протилежне. Вказані вимоги висувуються необхідністю забезпечення правової визначеності в механізмі правового регулювання і науково-прикладним призначенням юридичної науки. Відомо, що для сфери юриспруденції розуміння юридичної відповідальності традиційно пов'язується з її негативним аспектом; 2) позитивний характер відповідальності орієнтований на звернення до внутрішніх мотивів особи, її особистої оцінки своєї поведінки, що, дійсно, не є сферою правового регулювання; 3) категоріальний апарат юридичної науки вже містить поняття, спрямовані на позначення «відповідальної поведінки» учасників суспільних відносин, врегульованих правом (правомірною поведінкою; крім того, у разі, коли є потреба підкреслити усвідомлене саме відповідальне ставлення особи до покладених на неї правом обов'язків, то йдеться про соціально-активну правомірну поведінку). До того ж, серед учених, що розглядають відповідальність у двох аспектах, немає єдності як у розумінні самої сутності проспективної відповідальності, так і в інших пов'язаних із нею питаннях. Якщо говорити про відповідальність за правильну, сумлінну, правомірну поведінку, то, відповідно до зазначеної концепції, «відповідальність розбухає до неймовірних і непотрібних розмірів» [9, с. 61].

Саме такий підхід – шляхом трактування юридичної відповідальності як заходу державного при-

мусу, реакції на вчинене правопорушення – став традиційним для юридичної науки, здобувши найбільше визнання серед її представників [10, с. 184; 11, с. 320]. Маємо визнати, що з огляду на конвенційний характер юридичної науки поняття, яке здобуває найбільше визнання серед її представників і підтримку в юридичній практиці, отримує статус доктринального. Наведені вище аргументи вказують на доцільність застосування терміна «юридична відповідальність» в межах цього дисертаційного дослідження саме в негативному аспекті.

За такого підходу юридична відповідальність має розглядатися як зазнавання певних негативних наслідків – особистого, майнового чи організаційного характеру [12, с. 373], що являють собою реалізацію санкції юридичної норми. При цьому в центр уваги потрапляє юридичний обов'язок, який порушено (не виконано покладене зобов'язання або не дотримано заборони).

Отже, відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу має всі ознаки, характерні для будь-якого різновиду юридичної відповідальності. В окремий різновид відповідальності її дає

зможу віднести особливий характер відносин між державою і суб'єктами, які порушили норми екологічного права. Ці відносини виникають на підставі юридичних фактів, а саме юридичних діянь, які порушують вимоги екологічного права і завдають (або загрожують завдати) шкоду навколишньому природному середовищу, через що до правопорушника застосовується примус із використанням державного механізму. Специфічною ознакою юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу також виступає її комплексний характер – цей інститут об'єднує в собі норми не тільки екологічного, але й цивільного, адміністративного, кримінального права тощо. При цьому юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу в механізмі правового регулювання виконує такі функції: 1) стимулююча до дотримання норм екологічного права; 2) превентивна (забезпечує попередження нових порушень в екологічній сфері); 3) компенсаційна, спрямована на відшкодування нанесеної шкоди навколишньому середовищу протиправною поведінкою; 4) каральна, яка полягає у покаранні особи, яка вчинила неправомірне діяння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства / Л. Дюги. – М.: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 957 с.
2. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности / М.С. Строгович // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 73–80.
3. Лунев А.Е. Административная ответственность за правонарушения [Текст] / А.Е. Лунев. – М.: Госюриздат, 1961. – 187 с.
4. Маліновська В.М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / В.М. Маліновська // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2. – С. 58–65.
5. Липинский Д.А. Процессуальная ответственность: [монография] / Д.А. Липинский, Е.В. Чуклова. – М.: Юрлитинформ, 2013. – 184 с.
6. М'ясникова Н.О. Відповідальність у сучасних соціальних практиках: автореф. дис. ... канд. філософ. Наук: 09.00.03 / Н.О. М'ясникова; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2008. – 20 с.
7. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред. Ильичев Л.Ф., Федосеев П.Н. и др. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
8. Murrey H.A. Exploration in Personality / H.A. Murrey. – Oxford Univ. Press., 1938. – 761 p.
9. Подкопаев С.В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації [монографія] / С.В. Подкопаев. – Х.: ВД «Інжек», 2003. – 192 с.
10. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права [монография] / С.С. Алексеев. – Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1964. – Вып. 2. – 360 с.
11. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении [учеб. пособие] / Р.О. Халфина. – М.: Юрид. лит., 1974. – 352 с.
12. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права: курс лекций / С.С. Алексеев; науч. ред. Р.К. Русинов; отв. за вып. В.М. Семенов. – Свердловск: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1972. – Т. 1. – 399 с.